

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2019-85-133

А. Г. ГУЛИК

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОЦЕДУР ПІДГОТОВКИ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ДО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

Досліджено історію становлення та розвитку процедур підготовки цивільних справ до судового розгляду. Обґрунтовується, що до початку XVIII століття у вітчизняному законодавстві були відсутні спеціальні нормативно-правові акти, які регулювали б процедуру розгляду цивільних справ. Реформи суду XIX століття дають сьогодні вагомі підстави розглядати їх як початок формування більш-менш послідовної концепції підготовки справи до судового розгляду. Спроби виявити якісну своєрідність цивільних процесуальних відносин, що склалися між радянським судом і особами, які брали участь у справі, призвели до того, що структурно перші ЦПК УРСР не виокремлювали підготовку справи до судового розгляду як самостійну стадію цивільного судочинства. ЦПК України 2004 року замінив усталене формулювання, назвавши підготовку справи провадженням у справі до судового розгляду.

Ключові слова: суд, учасники процесу, процесуальні обов'язки, підготовка справи до судового розгляду, обмін змагальними паперами.

Gulyk Andriy. History of the formation and development of procedures for preparing civil cases for trial

The article is devoted to the study of the history of formation and development of procedures for preparing civil cases for trial. It is argued that the first prototypes of preparatory procedures can already be seen in classical Roman private law. In

the dialectic of its development, the Roman civil process overcame the path from the legal and formative forms of the process, which operated during the republican and principle periods, to the extraordinary procedure for the administration of justice, the full and widespread use of which was observed from the second half of the fourth century.

In 2004, the CPC of Ukraine replaced the established wording, calling the preparation of the case a trial. At the same time, the legislator introduced a number of novelties that ensure the participants in the process and the court of their procedural rights and procedural obligations, as well as allow to optimize the activity of litigation and settlement of civil cases, in particular at the stage of preparation of the case for trial.

Key words: *court, participants in the process, procedural obligations, preparation of the case for trial, exchange of competition letters.*

Значна кількість правових явищ або конструкцій, незважаючи на їх, здавалося б, сучасне наповнення, мають самобутню історію виникнення і формування. Підготовче провадження в цьому плані не є винятком із загального правила.

Перші прообрази підготовчих процедур можна помітити вже у класичному римському приватному праві. Правові пам'ятки того часу досить точно визначили основні напрями руху цивільного процесу. В діалектиці свого розвитку римський цивільний процес подолав шлях від легісакційної і формулярної форм процесу, що діяли протягом республіканського періоду й періоду принципату, до екстраординарного порядку здійснення судочинства, повне й повсюдне застосування якого спостерігалося із другої половини IV століття.

Звичайно, епоха, що розглядається, ще не знала самого терміна «підготовка справи до судового розгляду». Як відомо, правила легісакційного і формулярного процесів передбачали поділ проваджень у справі на дві самостійні стадії *in iure* та *in iudicium*. На першій стадії відбувалося так зване вчинення позову за законом, яке здійснювалося в урочистій формі, й сторони точно повторювали священні слова й жести перед магістратом. Цій процедурі передувала низка дій, що мають умовно підготовчий характер.

Так, позивач повинен повідомити відповідачеві про поданий вид позову, вручивши йому копію позову або зачитавши свої вимоги. До обов'язку позивача також належало ознайомлення відповідача з наявними доказами, його виклик до магістрату й забезпечення явки сторін перед претором. Претор, у свою чергу,

міг проводити попередню бесіду зі сторонами, на якій перевірялося, чи не визнає боржник, що заборгував, і чи не скаже, що готовий сплатити. Якщо відповідач скаже, що готовий сплатити, то необхідно було його вислухати й отримати достатні гарантії. Якщо ж визнання не відбудеться, то позивач здійснює виклик відповідача до суду.

Далі мала бути поява сторін у суді, де останні відповідно до форми пред'явленого позову та у присутності свідків установлювали предмет судового розгляду, чим і завершувалася стадія *in iure*. Сторони здійснювали вибір судді, після чого магістрат у письмовій формі видавав формулу, яка пропонувалася позивачем відповідачеві й ухвалювалася ним. Формула була актом сторін, що визначав модель судочинства; вона містила декларації сторін, вимоги позивача й заперечення відповідача, а також наказ магістрату, що фіксує повноваження судді під час вирішення спору¹.

Значно пізніше процедури підготовки справи з'явилися у вітчизняному цивільному процесуальному законодавстві. Причини такого становища слід шукати, як нам видається, у загальних характеристиках типу цивільного судочинства досліджуваного періоду. Як відомо, на зміну змагальному римському цивільному процесу в феодальну й середньовічну Європу прийшов процес слідчий, який не передбачав гласних і будь-яких змагальних процедур підготовки справи. Це були моменти панування таємного й письмового судочинства з необмеженими суддівськими повноваженнями.

І в цьому не було нічого дивного, як може здатися на перший погляд. Країни Західної Європи досить успішно реципіювали положення римського цивільного права. У питаннях же порядку примусового здійснення суб'єктивних цивільних прав обрали шлях створення власної моделі цивільного судочинства. Що ж стосується вітчизняного законодавства, то сприйняття римського права не мало системного характеру. Достатньо сказати, що до початку XVIII століття були відсутні спеціальні нормативно-правові акти, які б регулювали процедуру розгляду цивільних справ.

Проте із плином часу окремі елементи цивільного судочинства були певним чином модернізовані. Так, у законодавстві

першої половини XVIII століття згадується про необхідність повідомлення відповідача про порушення проти нього справи, час і місце судового розгляду, про порядок вирішення попередніх клопотань сторін. Крім того, законодавство вже прямо зобов'язує суд надати відповідачеві копію позову (чолобитної)². Очевидно, що такі правила ще не були здатні кардинально змінити тогочасну слідчу форму цивільного процесу, проте вони торкнулися важливої сторони судових процедур.

Реформи суду XIX століття дають сьогодні вагомі підстави розглядати їх як початок формування більш-менш послідовної концепції підготовки справи до судового розгляду. Хоча в російському Статуті цивільного судочинства 1864 року ще не говорилося про підготовку справи до судового розгляду як самостійну стадію цивільного процесу, проте були передбачені процедури попередньої письмової підготовки цивільної справи, які встановлювали порядок виклику відповідача до суду, строки для явки до суду, пред'явлення змагальних паперів і підготовку справи.

Головною метою цих процедур був обмін такими змагальними паперами, як позовне прохання, відповідь, заперечення і спростування. Законодавець чітко визначав, що в термін, призначений для явки до суду, відповідач зобов'язаний надати до суду письмову відповідь на позовне прохання, у якій повинно бути висловлено позитивно, визнає відповідач або заперечує вимоги позивача, і ті обставини, на яких дана вимога ґрунтується. У відповіді повинні бути викладені обставини, на яких ґрунтується спір відповідача, і наведені докази, які підкріплюють цей спір (ст. 314–316 СЦС).

Таким чином, законодавець минулого надавав діяльності відповідача характеру юридичного обов'язку. Процесуалісти післяреформеного періоду, аналізуючи новели цивільного процесуального законодавства, вказували на право суду визначити строк для виконання основних процесуальних дій у письмовій підготовці справи³. При цьому, звичайно, не можна говорити, що правове регулювання підготовки справи мало логічно завершений характер. Відсутність яких-небудь несприятливих процесуальних наслідків її нездійснення нівелювала позитивне значення процедур обміну змагальними паперами. Як писав Є. В. Васьковский, ухиляння сторін від обміну письмовими

поясненнями не пов'язано для них із жодними невігідними наслідками, за винятком, звичайно, того, що справа залишиться недостатньо з'ясованою і може бути неправильно вирішена судом⁴.

У 1891 році, як відомо, були внесені зміни до СЦС, згідно з якими скасовувалася обов'язкова явка сторін у справах скороченого порядку. Голова суду, переконавшись у простоті й нескладності справи, міг призначити засідання для слухання негайно, без попереднього обміну змагальними паперами (ст. 354 СЦС). У справах же загального порядку підготовка справи звелася до письмової інструкції, що надає право сторонам здійснювати підготовчі дії на свій розсуд. Обмін змагальними паперами був правом сторін (ст. 320 СЦС).

Варто зазначити, що підставою для таких нововведень був зарубіжний досвід здійснення цивільного судочинства. Зокрема, інститут письмової інструкції був добре відомий Цивільному процесуальному уложенню Німеччини 1877 року. Однак німецький законодавець, на відміну від російського, прагнучи не допустити перетворення суду на пасивного учасника процесу, не тільки передбачав письмову інструкцію справи до дня судового засідання, але й зобов'язував суд викликати сторони з приводу будь-якого позовного прохання. Так, згідно зі ст. 234 ЦПУ Німеччини між врученням позовного прохання і днем засідання для усного змагання повинен був залишатися проміжок часу, принаймні місяць (строк для вступу у відповідь).

Російський Статут цивільного судочинства не містив подібних норм, що негативно позначалося на практиці здійснення правосуддя в цивільних справах. От як описували стан справ у судах їх сучасники: справи загального порядку провадження, мало роз'яснені змагальними паперами, і тим більше справи, розглянуті в скороченому порядку, надходили до першого засідання, оточені повною таємничістю щодо напрямів, у яких розвинеться спір внаслідок заперечень відповідача, іноді зовсім несподіваних. Зазначені обставини не дозволяли вирішити спір у першому судовому засіданні. Більше того, відповідач, як правило, надавав право позивачеві розвинути систему його захисту, також клопотав про відкладання справи для ознайомлення з доказами іншої сторони, і лише після цього сам переходив до

нападу. Позивач, у свою чергу, міг просити надати нові докази для спростування заперечень відповідача. Тривала низка засідань щодо питань про прийняття нових доказів або щодо здійснення тих або інших процесуальних дій⁵.

Таким чином, прийняті зміни негативно вплинули на процесуальну форму розгляду цивільних справ. Бажана оптимізація цивільної процесуальної діяльності так і не була досягнута. При цьому очевидно, що початкова редакція СЦС ґрунтувалася на більш виважених підходах. У цьому зв'язку вихід із такої ситуації вбачався знову в запровадженні процедур попереднього провадження, повернення до процедур схилення сторін до миру, попередніх пояснень сторін, розкриття доказу й вирішення інших процесуальних питань, пов'язаних із належною підготовкою справи до судового розгляду. Це підкреслює головні підсумки реформування цивільного процесуального законодавства на межі XIX–XX століть — обов'язковість процедур підготовки цивільних справ як основний фактор удосконалення цивільного судочинства і його пришвидшення.

Дещо інші підходи до підготовки справи до судового розгляду були закладені в австрійському Статуті цивільного судочинства 1895 року, який прямо передбачав можливість здійснення підготовчого провадження. Виходячи з положень закону, підготовче провадження перед відрядженням для цього членом суду може бути призначено: 1) якщо предметом справи є розрахунки, згідно з якими розгляду підлягає спір за значною кількістю окремих статей; 2) якщо через значний обсяг або складність обставин, зазначених у змагальних паперах сторін, для пришвидшення і спрощення словесного змагання вбачається необхідним попередньо підготувати матеріал для розгляду; 3) якщо сторони на підтвердження обставин, що мають вирішальне значення, посилаються на докази, перевірка яких не може бути зроблена під час словесного змагання або перевірка яких ускладнила й уповільнила б словесне змагання, особливо якщо сторони посилаються на свідків, що живуть на відстані від місця знаходження суду, або які, зважаючи на обставини справи, повинні бути допитані на самому місці.

Як бачимо, австрійський законодавець керувався тим, що здійснення підготовки є найбільш доцільним у складних цивіль-

них справах, де є значний обсяг досліджуваного матеріалу. Це сприятиме належному словесному змаганню сторін, полегшенню і пришвидшенню судового розгляду. Необхідно також зазначити, що цивільне процесуальне законодавство Австро-Угорщини допускало право суду призначити підготовче провадження на прохання позивача навіть після призначення засідання для словесного змагання, якщо тільки прохання було заявлено позивачем не пізніше тижня із часу отримання ним копії з відповідного прохання відповідача.

У порівняльному й історичному аспектах вивчення законодавства минулого цікавими видаються також права й обов'язки австрійського суду в підготовчому провадженні. Відповідно до параграфа 251 у підготовчому провадженні відряджений член суду за допомогою опитування сторін і вислуховування їх словесних пояснень роз'яснює всі спірні за змістом змагальних паперів вимоги й усі обставини, що наводяться сторонами на підтвердження або спростування цих вимог, і фіксує зазначені вимоги й обставини у протоколі зі вказівкою наведених сторонами доказів і наданих ними щодо доказів пояснень.

Результати здійснення підготовчих дій мали бути відображені у протоколі, в якому вказувалося: які вимоги і зустрічні вимоги були заявлені сторонами; які із заявлених сторонами вимог і зустрічних вимог виявилися спірними і які безперечними; щодо спірних вимог і зустрічних вимог, — які обставини й докази були наведені сторонами на підтвердження або спростування їх, які докази були зазначені сторонами, і які пояснення були дані ними щодо цих доказів⁶.

Розуміння значущості підготовчих дій, їх детальне нормативне врегулювання — одна з характерних рис австрійського Статуту цивільного судочинства 1895 року.

Події 1917 року, звичайно ж, змінили напрям розвитку вітчизняного цивільного процесу. Спроби виявити якісну своєрідність цивільних процесуальних відносин, що склалися між радянським судом і особами, які брали участь у справі, призвели до того, що структурно перші ЦПК УРСР не виокремлювали підготовку справи до судового розгляду як самостійну стадію цивільного судочинства. В юридичній літературі того часу особливо підкреслювалося, що суд зобов'язаний і сам із метою

найбільш повної підготовки справи до вирішення її в судовому засіданні й запобігання перенесенню розгляду вирішити питання під час прийняття позовної заяви про необхідність виклику свідків, експертів, надання документів, довідок і взагалі необхідних доказів спірного права, важливих для з'ясування справи, якщо тільки докази ці за своїм характером не можуть викликати ґрунтовних заперечень іншої сторони; може вимагати потрібні для справи відомості як безпосередньо, так і через видачу свідцтва для подання його до відповідних установи⁷.

При цьому, на думку дослідників, у ЦПК УРСР 1924 року, незважаючи на закріплення перебільшеної ролі суду і прокурора, домінування державних інтересів ще не була сформована чисто інквізиційна модель цивільного судочинства. ЦПК УРСР 1929 року не змінив наявну форму судочинства, по суті змістовно та структурно дублюючи ЦПК 1924 року⁸.

Тільки в середині ХХ століття завдяки законодавчим працям із кодифікації радянського законодавства підготовка цивільних справ до судового розгляду отримала нормативне оформлення як самостійна стадія цивільного процесу. Так, у ЦПК УРСР 1963 року була окрема глава «Підготовка справи до судового розгляду», що містила перелік підготовчих дій і строки їх проведення. Стаття 143 ЦПК передбачала, що після прийняття позовної заяви суддя здійснює підготовку справи до судового розгляду, метою якої є забезпечення своєчасного і правильного вирішення справи. При цьому суддя виконує такі дії: опитує позивача по суті заявлених ним позовних вимог, з'ясовує в нього можливі з боку відповідача заперечення і, якщо це необхідно, пропонує позивачеві надати додаткові докази, а також роз'яснює йому всі процесуальні права й обов'язки позивача; у разі потреби викликає відповідача для попереднього опитування з приводу обставин справи, з'ясовує можливі з його боку заперечення проти позову, пояснює йому всі його процесуальні права й обов'язки; вирішує питання щодо залучення або вступ у справу співучасників, третіх осіб і опитує допущених у справу третіх осіб; вирішує питання щодо участі у справі прокурора і залучення до участі у справі належного органу державного управління або громадської організації; вирішує питання щодо допущення до участі в судовому розгляді представника громадської організації або

трудового колективу; вирішує питання виклику свідків у судовому засіданні; вирішує питання щодо проведення експертизи з урахуванням думки осіб, що беруть участь у справі; у невідкладних випадках проводить огляд на місці із повідомленням осіб, що беруть участь у справі; надсилає іншим судам доручення в порядку, передбаченому Кодексом; роз'яснює сторонам можливість звернення до третейського суду для вирішення спору й наслідки такої процесуальної дії; витребовує письмові й речові докази або надає особам, що беруть участь у справі, повноваження на одержання цих доказів і надання їх до суду, а також за їх клопотанням вживає заходів щодо забезпечення доказів.

ЦПК УРСР 1963 року став кроком уперед у регламентації цивільної процесуальної діяльності суду й осіб, що беруть участь у справі. Уперше законодавцем були виокремлені процесуальні дії по підготовці справи до судового розгляду, установлені строки її проведення. У цьому зв'язку ми солідарні з думкою В. В. Комарова, який у порівняльному аспекті писав про ЦПК досліджуваного періоду як про більш досконалий законодавчий акт як з погляду юридичної техніки, так і змісту його інститутів і окремих норм⁹.

ЦПК України 2004 року замінив усталене формулювання, назвавши підготовку справи провадженням у справі до судового розгляду. При цьому законодавець запровадив низку новел, що забезпечують реалізацію учасниками процесу й судом своїх процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків, а також дозволяють оптимізувати діяльність із розгляду й вирішення цивільних справ, зокрема за рахунок стадії підготовки справи до судового розгляду.

Редакція Закону України № 2147-VIII від 3 жовтня 2017 року привнесла значну кількість змін до ЦПК України, знову актуалізувавши питання цілей і завдань підготовчого провадження, змісту й механізму здійснення процесуальних дій. Наскільки вдалимися виявляться нововведення, чи сприятимуть вони формуванню умов для реалізації права на справедливий судовий розгляд з мінімальними витратами часу й засобів, покаже як практика застосування нового цивільного процесуального законодавства, так і суспільна думка, що відображає ступінь довіри громадян до судової системи.

1. Закирова Д. И. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2009. С. 11-13. 2. Законодательство Петра I. Москва: Юрид. лит, 1997. С. 824, 828, 842-844; Шилов А. В. Подготовка дела к судебному разбирательству в арбитражном процессе: дис. ... канд. юрид. наук. Томск, 2004. С. 17-18. 3. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. Москва: Издание Бр. Башмаковых, 1917. С. 223. 4. Там же. 5. Закирова Д. И. Цит. работа. 6. Австрийский Устав гражданского судопроизводства 1895 г. *Вестник гражданского процесса*. 2015. № 4. С. 143-145. 7. Гражданский процессуальный кодекс. Текст и практический комментарий / Составил Ф. Шостя. Редакция и предисловие А. И. Строева. Харьков: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1925. С. 101. 8. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку і практиці Верховного Суду України. Харків: Право, 2012. С. 16, 18. 9. Там само. С. 23.

References

1. Zakirova D. I. Podgotovka grazhdanskikh del k sudebnomu razbiratelstvu: dis. ... kand. yurid. nauk. Moskva, 2009. S. 11-13. 2. Zakonodatelstvo Petra I. Moskva: Yurid. lit, 1997. S. 824, 828, 842-844; Shilov A. V. Podgotovka dela k sudebnomu razbiratel'stvu v arbitrazhnom protsesse: dis. ... kand. yurid. nauk. Tomsk, 2004. S. 17-18. 3. Vaskovskiy Ye. V. Uchebnik grazhdanskogo protsessa. Moskva: Izdaniye Br. Bashmakovykh, 1917. S. 223. 4. Tam zhe. 5. Zakirova D. I. Tsit. rabota. 6. Avstriyskiy Ustav grazhdanskogo sudoproizvodstva 1895 g. *Vestnik grazhdanskogo protsessa*. 2015. № 4. S. 143-145. 7. Grazhdanskii protsessualnyy kodeks. Tekst i prakticheskiy kommentariy / Sostavil F. Shostya. Redaktsiya i predisloviye A. I. Stroyeva. Kharkov: Yuridicheskoye izd-vo NKYU USSR, 1925. S. 101. 8. Komarov V. V. Tsivilne protsesualne zakonodavstvo u dinamitsi rozvitku i praktitsi Verkhovnogo Sudu Ukraini. Kharkiv: Pravo, 2012. S. 16, 18. 9. Tam samo. S. 23.

Gulyk Andriy. History of the formation and development of procedures for preparing civil cases for trial

The article is devoted to the study of the history of formation and development of procedures for preparing civil cases for trial. It is argued that the first prototypes of preparatory procedures can already be seen in classical Roman private law. In the dialectic of its development, the Roman civil process overcame the path from the legal and formative forms of the process, which operated during the republican and principle periods, to the extraordinary procedure for the administration of justice, the full and widespread use of which was observed from the second half of the fourth century.

In the scientific work it is noted that in feudal and medieval Europe the competitive Roman civil process was replaced by an investigative process, which did not provide publicity of the trial or proceeding and any competitive procedures for the preparation of the case. These were moments of the rule of secret and written proceedings, with unlimited judicial powers. It is argued that, by the beginning of the eighteenth century, there were no special normative

legal acts in the domestic legislation that would regulate the procedure of civil cases.

Reforms of the XIX century court provide good reason for considering them today as the beginning of forming a more or less coherent concept of preparing the case for trial. Although the Russian Civil Procedure Charter of 1864 did not yet refer to the preparation of a case for judicial review as an independent stage of civil proceedings, however, there were provided procedures for the preliminary written preparation of a civil case, which established the procedure for summoning a defendant to court, time limits for appearance in court and for presentation of competition letters and case preparation.

Other approaches to the preparation of the case were laid down in the Austrian Civil Procedure Charter of 1895, which explicitly provided for the possibility of preparatory proceedings. The Austrian legislator was guided by the fact that preparation for consideration is appropriate in complex civil cases, where there is a considerable amount of material under study. And such a stage contributes to the proper verbal competition of the parties, facilitating and accelerating litigation.

The events of 1917 changed the direction of the development of the domestic civil process. Attempts to identify the qualitative peculiarity of civil procedural relations between the Soviet court and the persons involved in the case led to the fact that structurally the first CPC of the USSR did not separate the preparation of the case for trial as an independent stage of civil proceedings. Only in the middle of the XX century, thanks to legislative work on the codification of Soviet law, the preparation of civil cases for judicial review received its normative formulation as an independent stage of the civil process.

In 2004, the CPC of Ukraine replaced the established wording, calling the preparation of the case a trial. At the same time, the legislator introduced a number of novelties that ensure the participants in the process and the court of their procedural rights and procedural obligations, as well as allow to optimize the activity of litigation and settlement of civil cases, in particular at the stage of preparation of the case for trial.

Key words: court, participants in the process, procedural obligations, preparation of the case for trial, exchange of competition letters.